

УДК 94(477)“19”Плюндрас

В. Шевченко, магістрант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**ПРОКОПІЙ ПЛЮНДРАС: "МАЛЕНЬКА" ЛЮДИНА У ВИРІ ПОДІЙ "ВЕЛИКОЇ" ІСТОРІЇ**

У статті висвітлено життєвий шлях, військову та професійну діяльність Прокопія Плюндраса. На основі архівних матеріалів досліджено біографію пересічної особи протягом першої третини ХХ ст. З допомогою мікроісторичних методів відображено радикальний вплив на долю звичайної людини фундаментальних та трагічних подій в історії України цього періоду. Життєвий досвід Прокопія Плюндраса можна вважати певним алгоритмом виживання людини із принципово політичною антирадянською позицією в умовах тоталітарно-репресивного буття. Будь-якими шляхам і методами він намагався уникати контактів із офіційними державними органами влади та, особливо, правопорядку, оскільки навіть на допитах стверджував про згубність радянської влади для України. Нам вдалося встановити та проілюструвати майже кожен етап життя цього чоловіка, але, внаслідок відсутності джерел чи відверто суперечливої інформації наявних матеріалів, деякі другорядні події досліджуваної біографії залишилися "білими плямами". Майже всі особисті свідчення було підтверджено матеріалами з інших джерел, що відображає їхню достовірність.

Ключові слова: Прокопій Плюндрас, свідчення, справа, видавництво "Рух", Сандармох.

Масштабні хитросплетіння життєвих шляхів більшої частини українців у ХХ ст. визначили його складність та особливу трагічність. За великою кількістю біографій не лише видатних особистостей, але й нікому невідомих, рядових суб'єктів історичного процесу можна прослідкувати калейдоскоп різнопланових політичних, економічних та ідеологічних змін у нашій історії цього періоду. "Велика" історія унікає "малих" персонажів історичного процесу, рядових членів суспільства. Але досвід їхнього життя може слугувати прикладом алгоритму виживання у складний час суспільних трансформацій. Такою була доля звичайного галицького сільського хлопця Плюндраса Прокопія Васильовича.

Даний історико-біографічний нарис базується на матеріалах Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Харківської області. Науковий доробок використаний в якості супутньої інформації з метою ілюстрації загального історичного фону описаних подій та уточнення деяких суперечливих моментів. Багатий фактологічний матеріал подає двохотона збірка документів "Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках". В якості окремого джерела ґрунтовної інформації слід вказати міжнародний дайджест-проект "Solovki Енциклопедія" (www.solovki.ca), котрий містить велику кількість документів, історіографічних, епістолярних та публіцистських матеріалів, пов'язаних з одним із символів радянської репресивної системи.

В офіційній документації УСРР особа Плюндраса Прокопія Васильовича вперше з'являється у 1922 р. Він був притягнутий у якості свідка по кримінальній справі петлюрівської підпільної організації, так званої "Козакої ради Правобережної України". Оскільки осередком підпільників була Біла Церква, їхньою розробкою займалась Київська губернська Надзвичайна комісія (далі – НК).

Після остаточної ліквідації Всеукраїнського центрального повстанського комітету (далі – ВУЦПК) в Києві у кінці червня 1921 р. було втрачено останній координуючий центр на території окупованої більшовиками України, котрий мав мандат на організацію загальноукраїнського повстання від Партизансько-повстанського штабу (далі – ППШ) УНР у Львові. Декому вдалося уникнути арешту та покинути Київ. У остаточному звинуваченні вказано, що у Білій Церкві зібрались три колишні учасники ВУЦПК – Микола Лозовик, Тихін Бесарабенко та Михайло Симак [2, арк. 4 зв.], де разом зі своїми прибічниками вирішили створити новий всеукраїнський осередок антибільшовицького повстання. Зауважимо, у власних свідченнях Миколи Лозовика не знаходимо підтвердження його участі у ВУЦПК. Він стверджує, що Симак зустрів у Білій Церкві на вулиці випадково, і лише після цього вони розгорнули активну діяльність [3,

арк. 34]. Офіційним початком функціонування Козакої Ради ЧК зазначає 5 серпня 1921 р., коли відбувся такий собі установчий з'їзд засновників організації [2, арк. 4 зв.–5]. Плануючи легітимізуватись в очах українського повстанського руху та заручитись офіційною підтримкою ППШ, на зразок розгромленого ВУЦПК, до Львова делегували Бесарабенка та Лозовика на отримання мандату, інструкцій та, звісно, коштів. Однак, керівництво Головного штабу Дієвої армії УНР та особисто Ю. Тютюнник як начальник ППШ після ліквідації ВУЦПК вже не покладали надій на такий формат підривної та координаційної діяльності на території УСРР. Тому, прибувши до Львова, делегати Козакої ради в особистій розмові з Тютюнником буквально почули, що "Козака Рада ніяких оперативних функцій брати не може, жодним центром також бути не може" [3, арк. 34]. Відповідно, самопроголошені "керівники повстання в Україні" не отримали жодних коштів, інструкцій та, навіть, усних вказівок. У приватному листі від 24 серпня 1922 р. до генерала О. Удовиченка Ю. Тютюнник зазначає: "Останній провал був з так званою "Козакою радою", що тільки пробувала нав'язати контакт зі мною..." [23, с. 34].

Проіснувавши до початку березня 1922 р., вже довгий час перебуваючи під пильним наглядом відповідних "органів", підпільна організація була ліквідована шляхом масових облав та затримання керівного складу. Прокопій Плюндрас був арештований на своєму робочому місці, у Білоцерківській районній філії кооперативного споживчого товариства, 5 березня 1922 р. Мотиви його арешту видаються малозрозумілими. До 1 грудня 1921 р. у цій же організації працював Павло Гайдученко [3, арк. 7], котрого було обрано керівником Козакої ради на першому зібранні у серпні того ж року [3, арк. 34]. У власних свідченнях Гайдученко вказує, що працював у районній філії кооперативного споживчого товариства з 1 березня до 1 грудня 1921 р., причини звільнення не зазначає. Очевидно, що саме з цим фактом і були пов'язані обшуки та затримання на місці роботи Плюндраса. Арешт був здійснений без відповідної постанови губернської чи повітової НК. Перший контакт із посадовою особою відбувся лише через п'ять днів, проведених у камері. Це був помічник уповноваженого Київської губернської НК Сергеев. Того ж таки 10 березня було складено анкету арештованого та тією ж датою виписано постанову на затримання, хоча фактично затриманий уже знаходився під вартою. Таким чином, Сергеев виконав процесуальні норми, хоча і з запізненням. Із постанови Прокопій Васильович вперше дізнався, за що його затримали і що йому інкримінують – "злочинні дії, які полягають у контр-революції". З метою запобігання ухилення від слідства чи суду запобіжний захід обраний у вигляді утримання під вартою [4, арк. 137].

Народився Прокопій Васильович 8 серпня 1893 р. у селі Добросин Жовківського повіту в австрійській Галичині (нині – Жовківський район Львівської області). Із рідних в анкеті вказана лише на 3 роки старша сестра, домогосподарка. Походив із селян [4, арк. 233], його батько працював у поміщика, помер у 1897 р. [5, арк. 6]. Прокопій вважав себе безпартійним. Як на той час, мав пристойну освіту – початкова школа та академічна гімназія у Львові, котру Плюндрас закінчив у 1914 р. [5, арк. 8]. Затриманий також вказує, що відношення до військової служби не має, взятий під варту співробітниками Білоцерківської повітової НК [4, арк. 136–136зв.].

Перший повноцінний допит відбувся майже через два місяці – другого травня 1922 р. Свої свідчення затриманий записує самостійно та достатньо грамотною українською мовою, почерк рівний і впевнений, читабельний. Протокол допиту досить детально висвітлює біографію Плюндраса з моменту його прибуття в Україну у складі австро-угорської армії. Попередні сторінки свого життя він тактовно не згадує. Однак, маємо інші його свідчення, котрі були записані під час другого затримання у 1932 р. по справі Української військової організації. Тут він більш скрупульозно подає свій життєпис. Після закінчення гімназії, Прокопій Васильович записується добровольцем до новоствореного легіону Українських січових стрільців (далі – УСС), де проходив службу до розпаду Австро-Угорської монархії. За умовами Брест-Литовського мирного договору з'єднання австро-угорської армії вступали на територію УНР. У складі цисарсько-королівської Східної армії Прокопій Васильович уперше прибуває до Наддніпрянської України. Вказує, що служив у якості перекладача [4, арк. 138], оскільки знав німецьку та польську мови [4, арк. 233]. Щодо звання є деякі розбіжності. Під час першого допиту 1922 р. свідчить, що останнє звання в австро-угорській армії – десятник (Zugsfuehrer), підофіцер [5, арк. 6] або унтер-офіцер [5, арк. 3]. Ці визначення зустрічаються у різних документах, утім суті це не змінює. У судовому вирокі 1933 р. він також фігурує як унтер-офіцер австрійської армії [19, с. 137], однак вже у табірній анкеті того ж 1933 р. зазначається, що в'язень був рядовим [4, арк. 233]. Основним проблемним питанням, що стосується його служби в легіоні УСС, є те, що немає підтвердження цьому в офіційних списках особового складу, як старшинського, так і рядового. За загальним штатним розкладом 1-го полку УСС прізвище "Плюндрас" не фігурує у жодному із підрозділів [22, с. 145–155]. За відсутності інших документальних підтверджень, вказаний період його життя можемо висвітлити лише на основі його власних свідчень.

Повернення додому, до Галичини, стало можливим лише після революції в Австрії та відходу австро-угорських військ з України у листопаді 1918 р. Тут Плюндрас одразу поринає у нове протистояння. Він вступає до новосформованої Української Галицької армії (далі – УГА) та бере участь у боях за Львів, які тривали протягом листопада 1918 р. – лютого 1919 р. В УГА Плюндрас зберігає за собою звання десятника [5, арк. 6].

Очевидно, що під час допиту коротка біографія затриманого була для слідчого менш важливою, фоновою інформацією, тому й маємо велику кількість "білих плям". Не згадуються чисельні важливі, з нашої точки зору, події, в яких герой цієї статті потенційно міг брати участь. Маємо лише певні вузлові маркерні епізоди, які для опитуваного були певними рубежами між окремими сталими епізодами його життя. Припускаємо, що події, які все ж згадуються, справили неабиякий психологічний вплив на Прокопія Васильовича, найкраще закарбувались у пам'яті, тому саме їх він описує. Підтвер-

дженням даної тези можна вважати епізод служби в УГА. Одразу від боротьби із поляками у Львові оповідач відзначає потужний наступ армії генерала Ю. Галлера (травень 1919 р.) та відхід УГА за Збруч (16–17 липня 1919 р.) [4, арк. 138]. Зрозуміло, що за ці кілька місяців Галицька армія перебувала у стані постійних боїв, катастрофічної ситуації із матеріально-технічним та продовольчим забезпеченням, і для учасників подій це стало буденністю, яка, як відомо, стирається у пам'яті найшвидше. З іншого боку, не можемо виключати варіанту свідомого замовчування опитуваним певних фактів, котрі, на його думку, могли негативно вплинути на його стосунки з радянськими каральними органами.

Після переходу на територію УНР, Плюндрас був звільнений з війська на два місяці, оскільки був "хворий на груди". На власні кошти він не міг проіснувати, тому повертається на службу раніше визначеного терміну, орієнтовно у вересні 1919 р. Його прикомандирували до Х гарматного полку, призначивши на посаду заступника коменданта 1-ї батареї [5, арк. 8]. Під час українсько-білогвардійської війни (вересень-листопад 1919 р.), ця частина знаходилося на другорядному фронті – північному – та прикривало основне угруповання Дієвої армії УНР та УГА, стримуючи напівпартизанську 12-у армію більшовиків [15]. Полк витримав кілька боїв з більшовиками на фронті в районі Бердичева. Один із найбільших успіхів – локальна перемога біля села Троянів.

Перед погодженням умов переходу на сторону більшовиків, на рубежі 1919–1920 рр., Х гарматний полк розташовувався у районі Балти. Із чотириох батареї після зміни штатного розпису частини залишилась лише одна. Найбільше втрат частина зазнала не у сутичках із ворогом, а від хвороб, в основному – тифу [8, с. 201]. Це була загальна проблема українських військ, давались в знаки труднощі із матеріальним та санітарним забезпеченням. У цей час у Прокопія Васильовича прогресує недолікований туберкульоз. За рішенням лікарської комісії його звільняють зі служби, однак він залишається при полку, оскільки, за його твердженням, не мав куди податися. Командування прямо заявило йому про недоцільність перебування при війську та написало проїзні документи до Києва із подальшим маршрутом на Катеринославщину, де проживали знайомі Плюндраса, які саме – не конкретизовано [4, арк. 138]. Очевидно, що він не хотів покидати частини, адже у 1932 р. засвідчить, що зробив це внаслідок сварки із командиром, по приватній справі [5, арк. 6]. Певно, що сварка і була результатом того, що Плюндраса насильно виводили за штат та відправляли із розташування частини з огляду на його стан здоров'я. При звільненні та відбутті із війська його підвищують у званні до хорунжого. Він також розглядав варіант залишитись у Києві. Прибувши на місце, пересісти на інший потяг було неможливо, внаслідок транспортного колапсу, пов'язаного із постійними переміщеннями фронтів. На прохання зорієнтувати його у розташуванні головних у Києві військових частин, начальник станції вказав йому на Бендерські казарми (сучасна територія Київського професійно-педагогічного коледжу ім. А. Макаренка). Уже тут виникає незрозуміла нам ситуація, Плюндрас вказує, що його, буквально, всередину впустили, а назад – не випустили. Згадує, що затримано було всіх галичан на території казарм. У такий спосіб здійснювалось роззброєння Червоної Української Галицької армії (далі – ЧУГА).

Спочатку в'язнів перевозять до Москви. Більшість старшин, за твердженням Прокопія Васильовича, були відправлені далі – до Архангельська. Це могло відбуватися не раніше кінця лютого 1920 р., оскільки Червона армія захопила Архангельськ лише у вказаний час. У

Москві залишили близько 30 чоловік (у тому числі й нашого героя), однак незабаром з невідомих причин їх було звільнено [4, арк. 138 зв.]. Згідно із версією, котра на 10 років старша від вище описаних подій, Плюндрас був звільнений ще у Києві, самостійно подається до Москви, де мав знайомого по львівській гімназії та службі в армії – Конера Палещука, котрий, нібито, працював у столиці по лінії профспілок. Через нього можна було знайти роботу. Вже у Москві його знову ув'язнили та тримали під вартою ще два тижні [5, арк. 6]. Втім, хвороба продовжувала прогресувати, і у Москві довелося лікуватися до квітня 1920 р. Тут він займається перекладами з німецької мови, проте через слабе знання російської мови був змушений залишити роботу та переїхати до Києва [5, арк. 8]. Звідси Плюндрас подається до Білої Церкви [4, арк. 138 зв.]. І знову ми потрапляємо у ситуацію інформаційного вакууму – причини, мотиви, ціль виїзду саме до цього міста – абсолютно неясні. Переконані у тому, що причиною прибуття до Білої Церкви не могли бути родинні чи дружні зв'язки. У свідченнях подається інформація про те, що тут знайомими були лише працівники тієї ж організації, де він влаштувався, і лише ті, що працювали безпосередньо в конторі [4, арк. 139]. І це за майже два роки, прожиті у цьому місті. Певно, що образ життя Плюндраса був достатньо замкнений, обмежений колом спілкування лише з колегами. За цей час Прокопій Васильович виїздив за межі міста лише одного разу – влітку 1920 р. Це було відрядження до Синявського цукрового заводу, де він мав прийняти 1000 пудів цукру для потреб споживчого товариства.

Плюндрас постійно змінює місця роботи. Намагаючись десь прилаштуватися, зголошується на некваліфіковані види діяльності. Пізніше, заповнюючи анкету, він вкаже у графі "рід занять", що професії не має [4, арк. 136]. Однак вже у 1937 р. у характеристиці буде фігурувати вища освіта за спеціальністю "книгознавець" [4, арк. 238]. Його приймають до місцевої районної філії кооперативного споживчого товариства, де він спочатку працює на картопляному складі, потім переводиться на товарообмінний пункт, далі – на бійню худоби. Приблизно з жовтня 1921 і до свого арешту 5 березня 1922 р. Плюндрас перебуває на посаді контролера на млині, котрий районна філія орендувала у місцевого підприємця Айзенштейна [4, арк. 138 зв.].

Що стосується справи підпільної організації, по якій затримали Прокопія Васильовича, то слідчий Сергєєв цікавиться, чи знайомий був затриманий із одним із керівників цієї організації – Тихоном Бесарабенком. На це отримує негативну відповідь. Контактів зі співробітниками НК чи радянських установ також не має [4, арк. 139]. Цей допит, проведений 5 травня 1922 р., був єдиним, однак Плюндрас утримується у в'язниці до серпня того ж року. У матеріалах кримінальної справи подано загальний список затриманих осіб та результати їхньої "розробки". У графі навпроти прізвища героя нашого дослідження жодної інформації не вказано [1, арк. 14]. Його подальшу долю прослідковуємо по ордеру НК, виписаному у серпні 1922 р., про те, що вказаний громадянин звільняється із в'язниці та відбуває до місця проживання – Галичини. Плюндрасу віддали особисті документи та довідку про звільнення, датовану 17 серпня [4, арк. 140]. Це ще одна загадка. Чому після двох років життя у Білій Церкві він вирішує повернутися додому, та, головне, чому влада фактично зголошувалась випустити його на територію іншої держави? Припускаємо, що дана ситуація може бути пов'язаною із положеннями Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. Згідно зі статтею 6 договору передбачалась опція населення між УСРР та РРФСР з одного боку,

Польщею – з іншого. Плюндрас теоретично може підпадати під пункт 2 цієї статті, згідно з яким польське громадянство він мав можливість отримати в разі доведення свого походження, знанням польської мови та "належністю до польської нації" [10, с. 624]. Очевидно, що повернення в Галичину було головною метою Прокопія Васильовича, проте легальним чином, до затримання, він повернутися не міг. Цим можемо пояснити і його замкнутий спосіб життя, обмежене коло спілкування. Він відчував себе тут чужою та "тимчасовою" людиною. Однак, не дивлячись на офіційний намір виїхати в Галичину, зазначений у ордері, Плюндрас залишається у Білій Церкві та повертається на колишнє місце роботи, на млин районної філії кооперативного споживчого товариства, де працює до 1924 р. [5, арк. 9].

Не можемо не приділити окремої уваги політичним поглядам Прокопія Васильовича протягом періоду визвольних змагань, адже вони постійно змінювались, еволюціонували, в залежності від загальної ситуації на фронті, баталій на політичній та дипломатичній аренах, де вирішувалось майбутнє української державності. Даного роду інформація міститься у детальному протоколі, записаному 15 грудня 1932 р. Не дивлячись на очевидний психологічний тиск, Плюндрас сміливо висловив свої політичні уподобання, хоча про деякі з них для нього було б краще промовчати. Таким чином, у загальному контексті ми можемо їм довіряти. Під час спільного наступу УГА та Дієвої армії УНР на Київ влітку 1919 р., симпатії нашого героя однозначно були на боці Симона Петлюри, який був для нього символом українського національного руху, а більшовики – російськими окупантами України. Коли ж на початку 1920 р. стало відомо про переговори Петлюри із Пилсудським про допомогу УНР ціною Галичини, Прокопій Васильович разом з УГА переходить на сторону більшовиків. Тут він ділиться первинним яскравим враженням про те, що "червоне" командування наказало галичанам зняти "жовто-блакитні" значки. Перший період "знайомства" із радянською владою він характеризує незнанням її суті. Для галичан час боротьби за державність, навіть після домовленостей із більшовиками, характеризувався пріоритетністю "національних інтересів Галичини". Не був виключенням і Плюндрас. Уже працюючи у Білій Церкві, він не поділяє земельної політики більшовиків та загалом їхні рефлексії щодо ситуації у сільській місцевості. Головну причину масштабних повстанських виступів убачав у відсутності українізації. "Вважав і вважаю, що боротьба із політичним бандитизмом проводилась не вірно" [5, арк. 6 зв.]. Сам факт таких свідчень, коли можна було свідомо збрехати, чи хоча б промовчати, як у випадку із вищевказаною реплікою, викликає неабияку повагу та демонструє, окрім особистої мужності, відданість власним принципам та переконанням.

У 1924 р. він знаходить роботу, котра більше відповідала його академічній освіті та не була пов'язана із тяжкою фізичною працею. В якості уповноваженого з розповсюдження газети "Вісті" Прокопій Васильович працює у Херсоні наступні 8 місяців, потім повертається до Києва, влаштовується у Державному видавництві України, у секторі періодичних видань. На цій роботі він затримався на 7 місяців. У 1925 р. відбувається переїзд до тодішньої столиці УСРР – Харкова [5, арк. 9], котрий стане кінцевим пунктом безупинних мандрівок "у пошуках себе" та власної зони комфорту. У період між 1922 р. та 1926 р. Плюндрас одружився [5, арк. 3]. Дівоче ім'я та доля Раїси Василівни Плюндрас невідомі, знаємо лише рік її народження – 1900 [5, арк. 43]. Проте, вже 1926 р. у них народилась донька – Плюндрас Ірина Прокопівна [5, арк. 42].

Трудову діяльність у Харкові Прокопій починає з посади коректора української мови у Народному комісаріаті фінансів. На цій роботі він також не затримується і вже 1927 р. переходить до кооперативного українського видавництва "Рух" на посаду рахівника [5, арк. 9]. Список працівників цієї установи за 1928–1929 рр. нараховував всього 14 осіб, серед яких Плюндраса знаходимо на посаді книгаря [18, с. 27], потім завідуючого відділом підписки. Із серпня 1930 р. до квітня 1932 р. він працює у Всеукраїнській кооперативній спілці, а вже з квітня і до чергового арешту, на початку грудня 1932 р., повертається у видавництво та обіймає посаду технічного керівника [5, арк. 3].

Керівна посада у видавництві "Рух" стала однією з головних причин затримання та подальшого ув'язнення Плюндраса. Річ у тім, що саме це видавництво було одним із найбільших видавців україномовної літератури у 20-30-х рр. в УСРР. Воно було засноване у 1917 р. у місті Вовча, а 1921 р. переведене до Харкова. У звітах Головліту, Української книжкової палати та інших контролюючих органів фігурує як приватне або приватно-кооперативне видавництво. Безпосередня робота розпочалась у 1922 р., коли було завершено реєстрацію у відповідних бюрократичних установах та засновано книгарню. Вже за рік діяльності видавництво досягло значних результатів – згідно зі звітом голови Центрального управління у справах друку І. Кулика, серед тих видавництв, які друкували українську книжку, на перше місце він поставив Держвидав, а на друге – кооперативне видавництво "Рух" [17, с. 279]. Засновниками та керівниками "Руху" були колишні українські есери, що могло створити проблеми із реєстрацією, однак уже згаданий вище І. Кулик доповідав, "що на час звітності у видавництві "Рух" вже працювало два комуністи, але вплив їхній там був непомітний. Велика кількість паїв видавництва знаходилась в руках установ та організацій, що керувались комуністами – Українбанк, Кустарспілка, Сільський господар і тому завоювати апарат видавництва було не так важко" [18, с. 26]. У міській довідковій книзі за 1926 р. членами правління видавництва вказано І. Лизанівського та Я. Стороженка. Адреса – вулиця 1-го Травня, 10 [7, с. 387]. За інформацією дослідниці В. Молоткіної, з 1927 р. головою правління видавництва стає О. Макаревич – білорус за походженням, член Комуністичної партії більшовиків України (далі – КП(б)У) [18, с. 27]. Із серпня 1924 р. почав працювати відділ канцелярського приладдя [12, с. 1]. Згодом, із розширенням діяльності та зростанням популярності, відкривається власна друкарня, що також знаходилась у Харкові [18, с. 26]. На 1926 р. основна група продукції видавництва – це "художні твори переважно "старих" письменників" [16, с. 42]. Про специфіку роботи видавництва частково згадано вище. Наведемо ще одну цитату, котра яскраво ілюструє діяльність і відповідне коло спілкування, до якого потрапив Прокопій Васильович Плюндрас. Зі звіту І. Кулика для колегії Наркомату освіти: "...такі видавництва, як "Рух", "Друкар", "Слово" – це три кита, на яких тримається українська спільнота. У видавничій галузі вони успішно конкурують з Держвидавом, що беззаперечно створює загрозу завоювання ними масового читача" [17, с. 280]. Логічно, що зі згортанням політики українізації подібні до "Руху" видавництва не могли існувати априорі. Де-юре "Рух" було ліквідовано за постановою бюро преси Держплану УСРР 19 травня 1933 р. Де-факто ж ліквідація відбулась ще у 1932 р., коли видавництво приєднали до системи Державного видавничого об'єднання УСРР [18, с. 29]. Наприкінці того ж року ряд співробітників видавництва "Рух" були арештовані, в тому числі й наш герой.

Ордер на обшук житла та затримання Плюндраса за № 99 було виписано 2 грудня 1932 р. Затримання проводив уповноважений співробітник Державного політичного управління (далі – ДПУ) Шмеркін. У цей час Плюндрас проживав за адресою площа Рози Люксембург, 18, кв. 17 [5, арк. 2]. Анкету обвинуваченого було заведено лише 29 грудня. Зазначено хворобу – туберкульоз легень [5, арк. 3], тобто ще з періоду визвольних змагань він остаточно не вилікувався, деякою мірою це значно "полегшило" йому життя у таборах. Вже 26 січня наступного року було отримано відповідь на запит слідчого про історію відносин Прокопія Васильовича із відповідними органами. Алфавітна картотека засвідчила затримання 1922 р. у справі "Козачої Ради" [5, арк. 5]. Власне новий арешт відбувся у рамках відпрацювання справи так званої "Української військової організації" (далі – УВО), одного із чисельних фіктивних кримінальних проваджень того часу, направлених на ліквідацію "вільнодумства", породженого послабленням режиму у період українізації. Зі свідчень нашого героя можемо підтвердити його абсолютно опосередковане відношення до будь-яких контрреволюційних організацій чи груп. Слід визнати, що у справі УВО він був далеко не головним фігурантом, а звинувачений фактично для демонстрації чисельності антирадянського руху. Усвідомлюючи методи ДПУ з мотивації затриманих у наданні "правильних" свідчень під час допитів, відобразимо лише ключові тези із загальної маси повальних обвинувачень на адресу своїх колишніх колег.

Переїхавши до Харкова, родина Плюндрасів зупинилась у помешканні давнього знайомого Прокопія Васильовича ще по службі в УСС – Семена Безпалка. Останній був у Легіоні від серпня 1914 р., служив командиром чети [11, с. 331], а вже на 1 червня 1916 – підхорунжим 6-ї сотні 1 полку УСС [22, с. 151]. Плюндрас прожив у Безпалка близько трьох місяців, поки йому не надали власну окрему квартиру [5, арк. 13]. У помешканні Безпалка, відповідно до наданої інформації, систематично проходили зібрання певного гуртка під головуванням колишнього члена Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів (далі – ЦК УПСР) І. Лизанівського, одного із керівників видавництва "Рух". Очевидно, що через знайомство з ним Плюндрас пізніше перейде на роботу до українського видавництва. Крім цього, він вказав на участь у засіданнях Михайла Біляча – колишнього хорунжого УСС, Грабового – рядового стрільця, підофіцера Івана Біляча та Кривенка, репортера однієї з харківських газет [5, арк. 10]. Інформація про колишніх вояків УСС цілком підтверджується [22], вони пройшли подібний до Плюндраса шлях від Легіону, УГА до ЧУГА та залишилися жити в УСРР. Тому не виключено існування певного неформального об'єднання давніх товаришів та земляків, котрі у тісному колі спілкування не могли не торкатися політичної тематики – це логічно, однак здійснення конкретної антирадянської діяльності так і не було зафіксовано. Основна змістовна складова цих бесід полягала в обговоренні становища України загалом та сільської місцевості, зокрема. Ставився наголос на фактичному згортанні українізації та відсутності українців у керівництві державними та партійними органами. Політика колективізації розцінювалась як знищення українського селянства, його економічної основи.

У самому видавництві "Рух", як згадувалось вище, було двоє партійців – О. Макаревич та Березінський-Біленький. Але, не дивлячись на їхню політичну приналежність, вони також були ув'язнені та відповідно покарані. Березінського-Біленького пізніше назвали одним із керівників УВО у Харкові [19, с. 71]. Змальовуючи "наці-

оналістичне" середовище у "Русі", Плюндрас зазначає, що під цим впливом він не міг залишатись "радянською людиною, шовінізм брав верх". Він відверто вказує, що політику партії вважав згубною для України [5, арк. 7]. Ще одним підтвердженням надуманості існування певної організації є слова Плюндраса про те, що, начебто, з огляду на характер діяльності І. Лизанівського та його оточення, це була контрреволюційна націоналістична організація, "в тій організації був і я (Плюндрас – авт.), однак прямо про існування організації ні Лизанівський, ні хто-небудь інший не говорили" [5, арк. 11]. Тобто, нібито люди із тісного кола спілкування, так званої підпільної організації, не знають, що є її членами. Це видається абсурдом та ще одним доказом сфабрикованості кримінального провадження. Такі дані Плюндрас подає під час першого допиту 15 грудня 1932 р. Вже за десять днів, 25 грудня, свідчення будуть радикально протилежними. Прокопій Васильович вказує на розмову із І. Лизанівським, коли останній дає йому зрозуміти про існування підпільної організації, в котрій нашого героя вважають "своєю людиною" [5, арк. 14]. Затриманий немовби якимось дивом за десять днів згадає нові факти. Крім того, він детально описує плани цієї організації. Підпільники робили ставку на активне введення відданих українській справі людей до партійного та державного керівництва в УСРР з метою впливу на зміну характеру радянської влади в Україні [5, арк. 14 зв.]. Також він називає нові прізвища фігурантів цієї організації. З кінця 1929 р. І. Лизанівський, буцімто, спеціально переводить його завідувачим відділом підписки, щоб Плюндрас проводив агітацію серед своїх підлеглих. Під час приватної розмови у 1931 р. Біляч повідомив Плюндраса, що І. Лизанівський незадоволений його підпільною роботою. Після переходу до Всеукраїнської кооперативної спілки, підпільна робота практично припинилась. Затриманий це пов'язав з тим, що у спілці майже весь штат складали євреї [5, арк. 16 зв.]. Після повернення до "Руси" у квітні 1932 р., про організацію нічого не згадується. Останній, третій, допит було проведено 21 березня 1933 р. [5, арк. 22–24]. Свідчення у ньому виглядають просто знятими за загальним кліше типових справ того часу з відповідним термінологічним навантаженням. Зокрема, робиться чіткий наголос на кожному "учаснику" підпілья з висуненням прямих обвинувачень. Таким чином, черпались додаткові свідчення для окремих справ проти цих людей, подібну тенденцію відмітимо і в бік Плюндраса [5, арк. 33–34]. До прикладу, затриманий Качанюк стверджував, що Прокопія Васильовича перекинули із Польщі спеціально з метою підривної роботи [5, арк. 31]. Вимальовується безглузда і неправдоподібна схема, в якій всі один проти одного свідчать, навіть без застосування очних ставок, щоби хоч створити видимість правдивості свідчень тієї чи іншої сторони.

Перші звинувачення Плюндрасу були пред'явлені за статтею 54.11 Кримінального кодексу УСРР [5, арк. 21]: "всяка участь у контрреволюційній діяльності" [21]. По завершенню слідчих дій, у квітні 1933 р. уповноважений секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Хаєт складе обвинувачувальний висновок, де окрім вищевказаних звинувачень вкаже, що Плюндрас "ініціював видання націонал-шовіністичної літератури, яка повинна була виховати читача в дусі установок УВО – боротьби за "Соборну Україну" [5, арк. 36]. Справа та висновок передавались на розгляд суддівської трійки при колегії ДПУ УСРР з клопотанням про застосування до обвинуваченого вищої міри соціального захисту – розстрілу. Жодних речових доказів по справі не було пред'явлено [5, арк. 37].

Загальний обвинувачувальний висновок по справі УВО було складено 20 жовтня 1933 р. Видавництво "Русь" тут фігурує як пункт явок членів організації з-за кордону, місце зібрань, джерело отримання матеріального забезпечення та фінансування організації, а також ідеологічний центр контрреволюційної націоналістичної пропаганди [19, с. 125]. Особиста роль Плюндраса визначена як інформатор всередині організації. Також у вину ставиться обговорення питань з іншими членами групи. Винним себе визнав [19, с. 137]. Загальний вирок по справі УВО став лише формальністю, оскільки Прокопію Васильовичу окремо вирок винесли ще 23 вересня 1933 р. за статтями 54.4 ("надання допомоги міжнародній буржуазії") [21] та 54.11 та постановили ув'язнити до виправно-трудового табору терміном на 5 років, рахуючи від дня затримання – 2 грудня 1932 р. [5, арк. 38]. Зі зворотного боку цієї виписки з протоколу зберігся запис про те, що 9 листопада 1933 р. Плюндрас відправлений до Карлагу, Караганда [5, арк. 38 зв.].

До місяця відбуття покарання етап із Харкова їхав рівно тиждень [4, арк. 233]. У середовищі засуджених по справі УВО, котрих перевозили разом, працював інформатор ДПУ. У своїй анонімній записці "роботодавцем" він детально описав характер розмов між засудженими та репліки і настрої кожного окремо. Плюндрас, за його словами, наголошував на тому, що він невинний, а арешт пов'язує з контактами із Березінським-Біленьким [19, с. 307]. У цьому твердженні також закладено певне непорозуміння, адже на допитах основним персонажем свідчень Плюндраса був І. Лизанівський як керівник організації. Очевидно, що репліки під час етапування були більш відвертими, ніж свідчення у ДПУ. Тому інформацію по І. Лизанівському він давав, швидше за все, з примусу. А Березінський як один із керівників видавництва, партієць, затриманий раніше Прокопія Васильовича, намагався виплутатись із справи шляхом свідчень проти своїх колег. Тому саме його вважають причиною арешту. Маємо підстави так інтерпретувати ситуацію. Березінський-Біленький не був засуджений по справі УВО, більше того, у 1934 р. його відпустили та навіть поновили у партії. Є свідчення, що під час слідства він "писав великі свідчення на українців" [19, с. 443].

До Карлагу етап прибув 16 листопада 1933 р., тоді ж було заповнено анкету в'язня. Зважаючи на хворобу, Плюндраса одразу віднесли до II категорії працездатності, офіційною мовою під цю категорію потрапляли засуджені, які мали незначні фізичні недоліки та могли використовуватися на роботах середньої складності [9]. Окрім короткої інформації у картці також наводяться фізичні дані затриманого. Плюндрас мав зріст вище середнього, звичайну статуру, русаве волосся, сірі очі. Особливих прикмет не мав. Дата завершення терміну покарання – 2 грудня 1937 р. [4, арк. 233 зв.]. В анкеті також знаходимо помітки про робочі дні. У загальному підсумку адміністрація табору робить відмітку про закінчення терміну 7 серпня 1937 р. Маємо також коротку характеристику засудженого про його діяльність у Карлазі. Зокрема, відмічається, що винним він себе визнає лише частково, вербувати його неможна, він підлягає загальній ізоляції (як "політичний"), хоча дозволялося допускати в'язня до "культурної та літературної" роботи у таборі [4, арк. 234].

Наприкінці лютого 1936 р. Плюндраса та деяких інших засуджених по справі УВО було перевезено із Карлагу до 8-го Соловецького відділення Біломору-Балтійського комбінату (ББК) Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС). Традиційна агентурна записка про настрої у середовищі арештованих була складена 1 квітня. Новина про відправку на Соловки

подіяла приголомшливо. Всі були обурені раптовою відправкою під конвоем у складних умовах. Етаповані виказували незадоволення адміністрацією Карлагу та ГУЛагу загалом. Інформатор зазначив, що одним із тих, хто найбільше дратувався, був саме Прокопій Васильович. На знак протесту затримані почали співати народні пісні, "всі галицькі пісні, всі націоналістичні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, окрім російських. Всі, окрім революційних" [19, с. 294–295]. По прибуттю до нового табору управління НКВС по Ленінградській області заводять на ув'язненого окрему теку, куди буде додано особисту картку та характеристику з Карлагу. Більше ніж за два роки, проведених у таборах, здоров'я погіршилося, тому розпорядженням від 25 липня 1936 р. Пльондраса перевели до III категорії працездатності, за класифікацією – ув'язнені, котрі мають яскраво виражені фізичні недоліки та хвороби, які не викликають глибоких розладів організму. Використовуються на легких фізичних роботах та займаються індивідуальною працею [9].

Перша доповідна записка на Пльондраса від інформатора "Время" надійшла до адміністрації табору у серпні 1936 р. Фіксується репліка від 20 серпня [4, арк. 236] про те, що, обговорюючи судовий процес над прибічниками Троцького, він трактує це як чергову спробу скомпрометувати самого Бронштейна та троцькістів за кордоном. Адміністрація вирішила продовжувати "розробку" Пльондраса [4, арк. 235]. Нові свідчення не примусили себе довго чекати. Вже 8 листопада інформатор із красномовним псевдо "Пах", передав особисту розмову із Прокопієм Васильовичем. Останній залишався на своїй позиції, котрої він додержувався ще під час свого арешту. Він твердив, що вся українська інтелігенція цілеспрямовано ізолюється, посади в Україні займають росіяни, і таким чином відбувається поступова та планомірна русифікація. Він констатує, що масові арешти українців стануть причиною суспільного обурення в Україні та підживлять контрреволюційний рух [4, арк. 237]. Відомо, що у січні 1937 р. Прокопій Васильович за станом здоров'я у таборі не працює [4, арк. 238]. На цей період у нього не було адміністративних стягнень, але поведінка позначається як незадовільна. Це пов'язано із його політичними переконаннями та неохочею участю у висловленні власних думок, наведених вище. Зазначається, що він залишається націоналістом та від своїх переконань не бажає відмовлятися.

Все ж перевезення до Соловків не було випадковою акцією, трагічна розв'язка швидко наближалась. Уже 25 травня 1937 р. у Пльондраса анулюються всі робочі дні за весь період перебування у таборах [4, арк. 239], причина не пояснюється. Це означало автоматичне зменшення продуктового забезпечення та можливості отримати амністію раніше визначеного терміну відбування покарання.

Доля Прокопія Васильовича, як і інших представників української інтелігенції, вже була визначена, український "Соловецький етап" активно формувався. 9 жовтня 1937 р. відбулося засідання Особливої трійки Управління НКВС у Ленінградській області під головуванням начальника управління Леоніда Заковського. Порядок денний – розгляд питання про повторне засудження осіб, обвинувачених відповідно до подання оперативної частини Соловецького табору [20, с. 697]. Вироки всім без виключення в'язням, які фігурували у цьому протоколі, були винесені ідентичні – розстріл. Окрім інших розглядалась справа на 134 особи "українських буржуазних націоналістів...", які залишались на колишніх контрреволюційних позиціях..., створили к-р організацію "Всеукраїнський центральний блок" [20,

с. 714]. Серед членів цього "блоку" був і Пльондрас Прокопій Васильович [4, арк. 240].

Л. Заковський оперативно знайшов здібного співробітника для виконання вироку. 16 жовтня він надіслав заступнику начальника адміністративно-господарського управління обласного Управління НКВС, капітану держбезпеки Михайлові Матвєєву такого листа: "Пропонується засуджених Особливою Трійкою... Всього 1116 чоловік розстріляти. З цією метою Ви маєте негайно виїхати у м. Кемь та... здійснити виконання вироку..." [6]. Розстріли соловецького етапу тривали з 27 жовтня до 4 листопада 1937 р. Місцем проведення стало урочище Сандармох, поблизу м. Медвежьегорськ (Карельська АРСР). Всього за ці дні знищено 1111 осіб, один помер у таборі, а чотириох з різних причин відправили до Ленінграду, Одеси, Києва. Черга Прокопія Васильовича надійшла 3 листопада, акт про виконання вироку був підписаний особисто Матвєєвим [4, арк. 241]. Того ж дня було вбито Леся Курбаса, Валеріана Підмогильного, Миколу Зерова та багатьох інших представників української інтелігенції.

У 1938 р. Матвєєва арештували та засудили до 10 років таборів. Під час одного з допитів, 13 березня 1939 р., на запитання слідчого про осіб, які безпосередньо здійснювали розстріли, він відповів, що це був він особисто та Алафер, помічник коменданта. Засуджених привозили до урочища, вивалили ями, в які вони мали лягати вниз лицем, після чого в'язнів стріляли в упор [14]. Протягом "зміни" особисто розстрілював від 180 до 265 чоловік. За "успішну боротьбу із контрреволюцією" був нагороджений орденом Червоної Зірки. У в'язниці відсидів лише три роки, до початку німецько-радянської війни. Пізніше одружився з естонкою, через що був звільнений з органів. Помер у власній квартирі у Ленінграді у 1971 р. [13, с. 316].

За висновком заступника прокурора Харківської області від 18 жовтня 1989 р. Пльондрас Прокопій Васильович був реабілітований [5, арк. 44–44 зв.]. Місцеві органи МВС у своїх картотеках не виявили згадок про дружину [5, арк. 43] та доньку [5, арк. 42] репресованого. Їхня доля залишається загадкою.

Перекоаний, що величезна кількість подібних історій саме "маленьких" людей, а не видатних персоналій, творить загальний історичний процес. На даному прикладі, який у жодному разі не був поодиноким та унікальним, маємо змогу прослідкувати нашу історію першої третини ХХ ст. очима рядового громадянина, котрий змушений прилаштуватися до процесу постійної зміни середовища існування. Лише за життєписом Пльондраса маємо змогу відтворити ключові події української історії від початку Першої світової війни до апогею сталінських репресій – "соловецького етапу". З тієї інформації, якою ми оперуємо, він не здійснював героїчних чи видатних вчинків у традиційному розумінні цього слова, врешті не був пасіонарієм, однак героїчним можна назвати його темперамент, нездоланну відданість своїм переконанням та ідеалам. Кризь усе своє свідоме існування українська національна ідея була тим базовим принципом, від якого він жодного разу не відступився навіть у реаліях радянського життя. Офіційні протоколи свідчення фіксують клеймування Пльондрасом "українського націоналізму та шовінізму" – це звичайний інстинкт самозбереження та стратегія виживання, що притаманні будь-якій психічно здоровій людині в екстремальній ситуації. Однак, у нас є свідчення із практик його неформального спілкування та конкретних вчинків, що ілюструють його відданість власним національним ідеалам. Життєвий шлях кожної людини є унікальним, але жайливі події минулого століття зробили подібними

мільйони людських доль. Вищеописана біографія лише одна із цих мільйонів, але яскраво ілюструє загальну тенденцію. Саме така "подібність" біографій мільйонів українців першої половини ХХ ст. визначила для нас небачену до цього часу трагедію даного періоду.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 74554ФП, т. 1, 20 арк.
2. Там само, ф. 6, спр. 74554ФП, т. 2, 53 арк.
3. Там само, ф. 6, спр. 74554ФП, т. 3, 169 арк.
4. Там само, ф. 6, спр. 74554ФП, т. 10, 241 арк.
5. Державний архів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 5, спр. 932, 44 арк.
6. Бессонов Н.В. Убиты за трудолюбие [Електронний ресурс] / Н. В. Бессонов // 30 октября. – 2002. – № 22. – С. 5. – Режим доступу: <http://liloro.ru/romanes/bessonov2.htm>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 16.11.2015.
7. Весь Харьков: Адресно-справочная книга за 1926 г. – Харьков: Коммунист, 1926. – 736 с.
8. Галан В. 10-й гарматний полк / В. Галан // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії: [у 5 т.] / за ред. М. Дольницького. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – Т. 1. – С. 199–201.
9. Гришин Н. ГУЛАГ и принудительный труд [Електронний ресурс] / Н. Гришин // Золотой лев. – 2007. – № 119–120. – Режим доступу: http://www.zlev.ru/119/119_29.htm. – Назва з екрану. – Дата звернення: 16.11.2015.
10. Документ внешней политики СССР: в 21 т. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. – Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Г. А. Белов, Е. С. Гармаш, С. М. Майоров [и др.]. – 702 с.
11. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918 / О. Думін. – Львів: Видавничка кооператива "Червона калина", 1936. – 376 с.
12. Звіт кооперативного видавництва "Рух" за 1926–1927 рік. – Х.: [б. в.], 1927. – 8 с.
13. Игнатов В.Д. Палачи и казни в истории СССР / В. Д. Игнатов. – М.: Вече, 2013. – 432 с.
14. Из протокола допроса обвиняемого Матвеева М. Р. от 13 марта 1939 г. [Електронний ресурс] // Соловки Энциклопедия. Международный дайджест-проект. – Режим доступу: http://www.solovki.ca/camp_20/butcher_matveev.php. – Назва з екрану. – Дата звернення: 16.11.2015.
15. Ковальчук М. Невідомо війна 1919 р.: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
16. Козаченко А. Книжка про продукцію УСРР (1923–1926) / А. Козаченко // Бібліологічні вісті. – 1927. – Вип. 2. – С. 24–45.
17. Костик Є. Діяльність кооперативно-приватних видавництв в умовах радянської цензури 1920-х рр. / Є. Костик // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: [б. в.], 2004. – Вип. 11. – С. 274–292.
18. Молоткіна В. Специфіка діяльності видавництва "Рух" у Радянській Україні (1920–1930-і рр.) / В. Молоткіна // Часопис української історії. – 2013. – Вип. 27. – С. 25–30.
19. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках: в 2 т. / упоряд. С. Кокін [та ін.]; відп. ред. Ю. Шаповал; Служба безпеки України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – 2-е вид., доопрац. і доп. – К.: Сфера, 2003. – Т. 1. – 471 с.
20. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках: в 2 т. / упоряд. С. Кокін [та ін.]; відп. ред. Ю. Шаповал; Служба безпеки України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – 2-е вид., доопрац. і доп. – К.: Сфера, 2003. – Т. 2. – С. 473–1093.

V. Shevchenko, Master student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROKOPII PLIUNDRAS: "SMALL" PERSON IN THE WHIRLWIND OF "GREAT" HISTORY EVENTS

This article reflects the course of life, military and professional activities of Prokopii Pliundras. Biography of the ordinary person is investigated during the first third of the 20th century on the basis of the archived materials. Using the microhistorical methods there was examined the crucial influence of the fundamental and tragic facts in the history of Ukraine of this period on the fate of the individual. Life experience of Prokopii Pliundras might be considered as an algorithm for survival of personality with firm anti-soviet position under the conditions of totalitarian regime. Despite the severe reality of that time, even being interrogated he indicated destructive influence of the Soviet authority on Ukraine. We have established and illustrated almost each stage of his life, however, because of lack and contradictory information, some less important events remained "blind-spots" in his biography. Practically all information was confirmed by materials from other sources that affirmed its authenticity.

Key words: Prokopii Pliundras, certificates, case, publishing house "Rukh", Sandarmokh.

21. Місінкевич Л.Л. Законодавчі засади репресивної політики радянської влади в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття / Л.Л. Місінкевич // Університетські наукові записки. – 2013. – № 1(45). – С. 5–14.

22. Українські Січові Стрільці (1914–1920) / за ред. Б. Гнатевича, Л. Лепкого, І. Мірчука. – Монреаль: Вид-во Ігора Федіва, 1955. – 210 с.

23. Юрій Тютюнник: від "двійки" до ГПУ. Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Упоряд.: В.Ф. Верстюк, В.В. Скальський, Я.М. Файзулін. – К.: Дух і літера, 2011. – 616 с.

References

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, fond 6, sprava 74554ФП, tom 1, 20 arkushiv.
2. Ibid, fond 6, sprava 74554ФП, tom 2, 53 arkushiv.
3. Ibid, fond 6, sprava 74554ФП, tom 3, 169 arkushiv.
4. Ibid, fond 6, sprava 74554ФП, tom 10, 241 arkushiv.
5. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, fond P-6452, opys 5, sprava 932, 44 arkushy.
6. BESSONOV, N.V. (2002) Ubity za trudoliubie. 30 oktobia [Online], 22. Available from: <http://liloro.ru/romanes/bessonov2.htm>. [Accessed: 16 November 2015].
7. Ves Kharkov: Adresno-spravochnaia kniga za 1926 g. (1926) Kharkov: Kommunist.
8. HALAN, V. (1958) 10-j harmatnyj polk. In: M. Dolnytskyi, ed. *Ukrainska Halyska Armia: Materialy do istorij*. Vol. 1. Winnipeg: Vydavnytstvo D. Mykytyuka, pp. 199–201.
9. GRISHIN, N. (2007) GULAG i prinuditelnyj trud. *Zolotoi lev* [Online], 119–120. Available from: http://www.zlev.ru/119/119_29.htm. [Accessed: 16 November 2015].
10. BELOV, G.A., GARMASH, E.S., MAIROV, S.M. (eds.) (1959) *Dokumenty vneshnei politiki SSSR*. Vol. 3. Moscow: Gosudartvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury
11. DUMIN, O. (1936) *Istoriia Lehionu Ukrainskykh Sichovykh Striltsev 1914–1918*. Lviv: Vydavnycha kooperatyva "Chervona kalyna".
12. *Zvit kooperatyvnoho vydavnytstva "Rukh" za 1926–1927 rik*. (1926) Kharkiv: S. n.
13. IGNATOV, V.D. (2013) *Palachi i kazni v istorii SSSR*. Moscow: Veche.
14. Iz protokola doprosa obviniaemogo Matveeva M. R., 13 March 1939 (1939). *Solovki Entsiklopediia. Mezhdunarodnyi daidzhest-proekt*. [Online]. Available from: http://www.solovki.ca/camp_20/butcher_matveev.php. [Accessed: 16 November 2015].
15. KOVALCHUK, M. (2006) *Nevidoma viina 1919 r.: ukrainsko-bilohvardiiske zbrojne protystoiannia*. Kyiv: Tempora.
16. KOZACHENKO, A. (1927) *Knyzhkova produktsiia USRR (1923–1926)*. *Bibliolohichni visti*. 2, 24–45.
17. KOSTYK, E. (2004) Diialnist kooperatyvno-pryvatnykh vydavnytstv v umovakh radianskoi tsenzury 1920-kh rr. In: S. V. Kulchitskyi, ed. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats*. 11, 274–292.
18. MOLOTKINA, V. (2013) Spetsyfika diialnosti vydavnytstva "Rukh" u Radianskii Ukraini (1920–1930-i rr.). *Chasopys ukrainskoi istorii*. 27, 25–30.
19. SHAPOVAL, Yu. (ed.) (2003) *Ostannia adresa: Rozstrily solovetskykh viazniv z Ukrainy u 1937–1938 rokakh*. 2nd edn. Vol. 1. Kyiv: Sfera.
20. SHAPOVAL, Yu. (ed.) (2003) *Ostannia adresa: Rozstrily solovetskykh viazniv z Ukrainy u 1937–1938 rokakh*. 2nd edn. Vol. 2. Kyiv: Sfera.
21. MISINKEVYCH, L.L. (2013) *Zakonodavchi zasady represyvnoi polityky radianskoi vlady v Ukraini v 20–30-ti rr. XX stolittia*. *Universytetski naukovyi zapysky*. 1(45), 5–14.
22. HNATEVYCH, B., LEPKYI, L., MIRCHUK, I. (eds.) (1955) *Ukrainski Sichovi Striltsi (1914–1920)*. Montreal: Vydavnytstvo Ihora Fediva.
23. VERSTIUK, V.F., SKALSKYI, V.V., FAIZULIN Ya.M. (eds.) (2011) *Yurii Tiutiunyk: vid "dviiky" do HPU. Dokumenty i materialy*. Kyiv: Dukh i litera.

Надійшла до редколегії 17.11.15